

ЯВИЩЕ МЕТАФОРИЧНОГО ДИНАМІЗМУ В ЛІНГВОКОГНІТИВНОМУ АСПЕКТІ

У статті охарактеризовано лінгвокогнітивні чинники, які впливають на метафоричний динамізм. Установлено, що основними когнітивними процесами, які визначають метафоричний динамізм, є відчуття, сприймання, уява і мислення. Доведено, що стимулюють метафоричний динамізм також емоції. Описано також роль архетипів у метафоризаційних процесах. До лінгвістичних чинників, які уможливають метафоричний динамізм, віднесено дескриптивність і семантичну нерозчленованість конкретної лексики, а також зв'язок метафори з позицією предиката.

Ключові слова: метафора, метафоричний динамізм, когнітивні процеси, лінгвістичні чинники.

Спільною рисою новітніх лінгвістичних досліджень є акцентування динамічної природи мови. У такому аспекті мову все частіше розглядають як складну, відкриту, нестабільну і нелінійну систему, що постійно еволюціонує і функціонує завдяки взаємодії своїх підсистем та взаємозумовленості зовнішніх систем. Підґрунтям такого вивчення мови вважають енергетейно-еволюційну концепцію мови В. фон Гумбольдта, погляди О. Потєбні, а також В. Соловйова, О. Лосєва, С. Булгакова, П. Флоренського та ін. У сучасній лінгвістиці з цих позицій вивчають також текст, дискурс (Г. Москальчук, Н. Кузьміна, В. Борботько, Л. Піхтовнікова), ідіостиль письменника (О. Семенець), рідну мову (Ф. Бацевич), концепт, дискурс (О. Селіванова), функціональне поле темпоральності (О. Тарасова), слово (М. Алефіренко). Динамічним потенціалом володіє також метафора. Це, зокрема, виявляється у розгортанні, асоціативному ускладненні та деталізації базової метафоричної моделі, яка здебільшого співвідносна з концептуальною метафорою. Проте це може бути також регресивний процес, наприклад, згортання тексту до метафоричного словосполучення.

Мета цієї статті – охарактеризувати лінгвокогнітивні чинники, які впливають на метафоричний динамізм.

Метафоричний динамізм безпосередньо пов'язаний із пізнавальною діяльністю людини, когнітивними процесами, які її забезпечують. У широкому розумінні когнітивними процесами називають ті психічні процеси, за допомогою яких людина одержує, трансформує і зберігає інформацію [11; с. 24 – 30]. До них належать *відчуття, сприймання, уява і мислення*, які в сукупності утворюють ієрархічно організовану когнітивну сферу людини. **Відчуття** – це процес (та результат) психічного відображення певних властивостей об'єкта під час їх впливу на відповідні рецепторні системи суб'єкта. **Сприймання** – це процес (та результат) цілісного психічного відображення об'єкта під час його активної взаємодії із суб'єктом. **Уява** – це процес (та результат) психічного відтворення образу об'єкта, відомого суб'єкту, за відсутності взаємодії з ним в цей момент. **Думки, мислення** – це психічне відтворення властивостей об'єкта, недоступних безпосередньому чуттєвому відображенню [3; с. 17 – 28]. Відчуття, образи сприймання й уяви, а також думки є продуктами інтеграції зовнішнього, екстрапсихічного впливу і внутрішньої активності суб'єкта. Процес опрацювання інформації, яка надходить до суб'єкта із зовнішнього середовища, забезпечує сукупність перцептивних (на рівні сприймання) і репрезентативних (на рівні уявлення) дій, мисленнєвих операцій (на рівні мислення). Залежно від характеру виконуваного суб'єктом завдання (мнемічного, мисленнєвого чи перцептивного) одні з функцій відіграють провідну роль, а другі допоміжну. На когнітивні процеси впливають також емоції, водночас когнітивні процеси активізують емоційні реакції людини.

Наявність емоційного компонента в процесах пізнання визнавали ще античні філософи (Платон, Арістотель). Науково осмислити цю проблему спробували П. Жане і Т. Рибо, згодом – С. Рубінштейн, Л. Виготський, О. М. Леонт'єв, О. О. Леонт'єв, О. Шахнарович, Ф. Данеш, А. Вежбицька, К. Ізард, Ж. Піаже, Дж. Сінгер та ін. С. Рубінштейн, зокрема, писав: “мислення як реальний психічний процес уже саме є єдністю інтелектуального й емоційного, а емоція – єдністю емоційного й інтелектуального” [10; 97 – 98]. І хоч цю думку спочатку поділяли далеко не всі вчені, проте у сучасній науці вона здобула достатньо прихильників (Ф. Данеш, Д. Гоулман, А. Ортоні, Дж. Клоур, А. Коллінз, А. Вежбицька, В. Шаховський та ін.). У наш час більшість психологів, які досліджують пізнавальну діяльність, визнає вплив емоцій на мислення, а деякі навіть вважають їх невід'ємною складовою мислення (П. Симонов, О. Тихомиров, Ю. Виноградов, В. Вилюнас, Л. Путляєва та ін.). Емоції, як доводив О. Тихомиров, координують мисленнєву діяльність, забезпечуючи її гнучкість, корекцію, відхід від стереотипів тощо [12; 23 – 31]. Під

впливом емоцій у свідомості легко збуджується уява, активізуються асоціації, народжуються численні образи.

З емоціями тісно пов'язана також творчість, яку часто відносять до когнітивних процесів. Вчені вважають, що **творчість** полягає в розширенні активації сітки знання з повторюваними циклами генерування та дослідження [13; с. 392]. Передумовами творчості є такі суб'єктивно-психологічні чинники, як *гнучкість мислення, критичність, здатність до зближення понять, цілісність сприйняття* та ін. Л. Мацько зауважує, що на процес творчості впливають, крім *типу мислительної діяльності*, також *рівень інтелекту та освіти, темперамент, характер, ступінь емоційного напруження, чуттєвість, інтуїція та ерудиція* [6; с. 166]. Важливу роль відіграє розвинена *пам'ять*, зокрема ті її види, які пристосовані до певної сфери творчої діяльності. До літературної творчості пристосовані насамперед образна пам'ять (запам'ятовування чуттєвих образів предметів, явищ та їх властивостей), словесно-логічна (запам'ятовування, впізнавання і відтворення думок, понять, висновків тощо), емоційна (запам'ятовування і відтворення чуттєвого сприйняття разом із об'єктом, що його викликав). Визначальною для процесу творчості виступає *творча компетентність особистості*, а саме готовність людини до творчості; її рівень володіння специфічною "мовою" певного виду мистецтва (для літературної творчості – поетичною мовою); ступінь оволодіння системою "технічних" прийомів, від якої залежить здатність утілювати задумане.

У мисленневих і творчих процесах надзвичайно важливу роль відіграє властивість людини помічати і створювати подібність між дуже різними індивідами і класами об'єктів. Ця властивість стимулює породження метафор, поява яких свідчить про початок мисленнєвого процесу [1; с. 15]. Постаючи у вигляді конкретно-чуттєвих образів (візуальних, акустичних, одоративних та ін.), метафори збуджують уяву, активізують підсвідомість та викликають ті чи ті емоції, які приводять в дію творчі ресурси особистості та спрямовують їх на виявлення і вирішення проблем. Метафори або несуть у собі зерна свіжих ідей, або сприяють розвитку ідей, що тільки зародилися, або приносять прозріння, які потім перетворюються в блискучі ідеї [7; с. 47]. "Занурення" індивіда у метафору активізує всі органи чуття і є, на думку психологів, могутнім засобом стимуляції творчого процесу [Там само], а отже, і метафоричного динамізму.

К. Юнг у своїх працях доводив, що творчий процес має переважно позасвідому природу [14; 222-223]. Сучасні психологи, виділяючи кілька фаз творчості, визнають вплив позасвідомого на цей процес. Я. Пономарьов, зокрема, розрізняє чотири фази творчості. I фаза – це свідомо праця, особливий діяльний стан, який є передумовою для інтуїтивного проблиску нової ідеї. II фаза – позасвідомо праця над проблемою, виношування визначальної ідеї. III фаза – перехід позасвідомого в свідоме; у результаті позасвідомої діяльності у сферу свідомості надходить ідея рішення у вигляді задуму. IV фаза – свідомо діяльність, яка полягає у розвитку ідеї, її остаточному оформленні і перевірці [9; с. 5]. Робота митця над словом починається на етапі усвідомлення процесу творчості. Свідомість автора, за словами Н. Кузьміної, перетворює "імплицитну енергію задуму в експліцитну енергію твору" [5; с. 60]. У процесі творчості відбувається генерування якісно нового знання на основі раніше набутого, що збереглося в пам'яті. Кінцевий результат творчості здебільшого не може бути спрогнозований за початковим станом вихідної системи. Він формується у результаті взаємодії елементів детермінізму (відбір із наявного, яке відповідає меті) і випадковості (утворення нового). Уможливають цей процес *прийоми уяви* (персоніфікація, аглютинація, гіперболізація і мініатюризація, загострення, схематизація, типізація) й *емпатії* (проекція, інтроекція, ідентифікація). Синтезом уяви й емпатії є творча фантазія, яка виступає психологічною основою креативних якостей творчої особистості. Спираючись на набутий досвід і знання та задіюючи творчу фантазію митець формує нові образи і смисли, які не існують реально, винаходить нові художні форми, відкриває нові естетичні цінності.

Важливою психологічною передумовою, яка визначає можливість появи образів, за К. Юнгом, є архетипи. Маючи формальну природу, вони виступають як схеми образів, як "регульовальні принципи формування матеріалу". У свідомості індивіда ці схеми наповнюються матеріалом свідомого досвіду і набувають змістової характеристики. Н. Кузьміна вважає, що актуалізований архетип проходить три етапи розгортання: *ментальний, мовленнєвий і текстовий* [5; с. 195 - 197].

На *ментальному етапі* архетип, який містився в довгочасній пам'яті, перекодовується в одиницю мислення, предикативну за своєю суттю. На цьому ж етапі єдиний образ розщиплюється на два компоненти – відоме й нове, поєднання яких породжує численні нові змісти. Ці змісти існують тільки у свідомості суб'єкта, об'єднуючись у різні підмножини. Наприклад,

метафоричний архетип *життя* – це боротьба може реалізувати зміст за такими показниками: активність / пасивність, відкритість / прихованість, напад / захист тощо.

На *мовленнєвому етапі* відбувається узгодження змістів із мовними значеннями. Семантична структура слова – образний, денотативний і сигніфікативний компоненти значення – формується у складній взаємодії нейродинамічних механізмів мозку і семіологічних ресурсів мови. Цей процес відбувається безперервно: потік свідомості нашаровує на сформовані значення нові співзначення, які згодом “уростають” у семантику слів, стають їх невід’ємною частиною. За сучасними теоріями, важливу роль у появі нових значень шляхом метафоризації відіграють архетипи. “Особливість архетипу в тому, – наголошує Н. Кузьміна, – що сам він (точніше, його другий компонент) указує напрям пошуку мовних форм, окреслює ту понятійну (семантичну) сферу словника, звідки можуть видобуватися допоміжні сутності і відповідні їм терми – їх первинні найменування (рух, горіння, книга тощо)” [5; с. 196]. Так, *боротьба* (другий компонент метафоричного архетипу *життя* – це боротьба) може бути різною, в тому числі це і бій людини з розлюченим биком – *корида*. Саме через цей вид боротьби осмислила *життя* в одній із своїх поезій Л. Костенко: *життя – страшна корида* (Костенко; 114).

Текстовий етап постає як процес творення тексту. Метафора, вибрана як форма втілення деякої множини змістів, виступає як пропозитивна номінація – позначення цілісної ситуації, як “номінативний знак тексту – згорнутий текст, який приводить у рух відповідні фрейми мови” [5; с. 197]. Осмислення *життя як корида* актуалізує, зокрема, образи *тореадора* та *бика* або міфічного *Мінотавра* – чудовиська з тілом людини й головою бика: *життя – страшна корида, // на сотню Мінотаврів – один тореадор* (Костенко; 114). Корида – це традиційне іспанське видовище; використання саме цього мовного знака боротьби узгоджене із темою поезії – життя іспанки Карменсіті. Корида полягає у виконанні певних маніпуляцій з биком особливої породи, що у більшості випадків завершуються перемогою тореадора і смертю бика. Тому метафора Л. Костенко, хоч і ускладнена епітетом *страшна*, все ж не позбавлена оптимізму. Отже, у процесі творчості митець наповнює схеми образів матеріалом власного свідомого досвіду відповідно до своїх творчих завдань та власних естетичних принципів, що робить ці образи оригінальними, індивідуалізує їх.

Метафора виникає на основі комплексу образів, які з’являються у психіці людини під час сприйняття нею фрагментів дійсності і мають сигнальне значення для її життєдіяльності. Мовні значення, якими маніпулює мовець у процесі творчості, ускладнені міфологічними, культурно-історичними, духовно-ціннісними і побутовими асоціаціями, і це безпосередньо позначається на метафорі. М. Ільницький підкреслює: “народне одвічно живе в естві митця, допомагаючи йому йти в ногу з віком, обороняючи від обезличення і космополітизму. Коли вже йдеться про риси ускладненої поетики, про мистецьку дійсність, яка до свого джерела і прообразу відноситься не як копія до оригіналу, ми не повинні ігнорувати тих величезних можливостей, які ховаються в стихії образного і мовного мислення народу. У процесі творення в кожного оригінального поета перша і друга стихії переплавляються, творячи нову органічну єдність. Прадавня Лада живе, і продовжує варити з черленого зілля п’який напій поезії” [4; I, с. 151].

Вибір тієї чи тієї донорської зони метафори, безперечно, залежить від світорозуміння поета, його суб’єктивної інтенції, але на цей процес також істотно впливає сумірність створюваного за участі цієї зони образу з системою стереотипів концептуальної картини світу. Художня метафора є окремим варіантом концептуалізації позамовної дійсності, який виформувався в результаті взаємодії індивідуального й загальнонародного, емоційного і раціонального чинників у свідомості письменника. Вона відображає, з одного боку, універсальні закони світобудови, а з другого – індивідуально-авторські уявлення про дійсність. У ній, як і в поезії загалом, зосереджена “енергія внутрішнього переживання особистості” [4; I, с. 516], яка виражає “співвідношення психологічної реальності та зовнішнього світу” [4; I, с. 516]. Образні кореляції встановлюються вибірково, але у ролі асоціативного аналога закріплюється перш за все те, що ціннісно марковане у свідомості носіїв мови. Сталі асоціативні образи належать до різних рівнів і володіють загальнолюдським, національним, соціальним, професійним або суб’єктивно-особистісним статусом. Висвітлення проблеми взаємодії експерієнційної основи (традиції) метафори з її концептуальною гнучкістю істотно доповнює теорію концептуальної метафори та допомагає глибше пізнати природу цього лінгвокогнітивного феномену і семантичних процесів у цілому.

Метафора, за словами Н. Арутюнової, – “це перш за все спосіб піймати індивідуальність конкретного предмета або явища, передати його неповторність” [2; с. 348]. Зробити це можна за

допомогою конкретної лексики, яка характеризується дескриптивністю і семантичною нерозчленованістю. Ця лексика створює зону синтезу, дифузності, що сприяє метафоризаційним процесам [Там само]. Менш податливим матеріалом для метафори є семантичні предикати, які характеризуються моносемністю і змістовою визначеністю та створюють зону аналізу, розчленованості змісту. Моносемність предикатів, як твердить Н. Арутюнова, визначає їх широке застосування до предметного світу [2; с. 347]. Водночас предикати дають предмету тільки певну категоріальну характеристику, а індивідуалізує його переважно конкретна лексика. Ця властивість конкретної лексики відповідає специфіці метафори, яка індивідуалізує предмет, відносячи його до класу, якому він не належить [2; с. 348].

Використання в метафорі конкретної лексики не визначає її синтаксичну функцію: метафора співвідноситься з позицією предиката, а не з суб'єктом повідомлення, тобто позицією, в якій відбувається ідентифікація предмета мовлення. Порушення відповідності між лексичним типом і синтаксичною функцією, на думку Н. Арутюнової, є одним із ресурсів поетичної мови та фактом появи класичної метафори [2; с. 348]. “Класична метафора – це вторгнення синтезу в зону аналізу, уявлення (образу) в зону поняття, уяви в зону інтелекту, одиничного в царство загального, індивідуальності в “країну” класів” [Там само]. Зв'язок метафори з позицією предиката свідчить про формування в образі поняття.

Отже, метафоричний динамізм виникає в процесі пізнання людиною світу і пов'язаний з діяльністю правої півкулі головного мозку. Його визначають такі когнітивні процеси, як відчуття, сприймання, уява і мислення. Стимулюють метафоричний динамізм також емоції, оскільки під їх впливом збуджується уява, активізуються асоціації, народжуються численні образи. Своєрідними регуляторами метафоричного динамізму виступають архетипи, які в процесі творчості наповнюються матеріалом свідомого досвіду митця і набувають певної змістової характеристики.

Лінгвістичними чинниками, які уможливають метафоричний динамізм, є дескриптивність і семантична нерозчленованість конкретної лексики, а також зв'язок метафори з позицією предиката.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры : [общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5 – 32.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : “Языки русской культуры”, 1999. – I – XV, 896 с.
3. Гинецинский В. И. Пропедевтический курс общей психологии / В. И. Гинецинский. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. Ун-та, 1997. – 200 с.
4. Ільницький М. На перехрестях віку : у 3 кн. / М. Ільницький. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – Кн. I. – 838 с.
5. Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка / Н. А. Кузьмина – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 272 с.
6. Мацько Л. І. Стилїстика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
7. Олдер Г. НЛП. Вводный курс. Полное практическое руководство / Олдер Г., Хэзер Б. [перев. с англ. К. Семенов]. – К. : София, 2000. – 224 с.
8. Плющ М. Я. Грамматика української мови: у 2 ч. / М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2005. – Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – 286 с.
9. Пономарев Я. А. Фазы творчества и структурные уровни его организации / Я. А. Пономарев // Вопросы психологии. – 1982. – №2. – С. 5 – 13.
10. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
11. Солсо Р. Л. Когнитивная психология [6-е изд.] / Р. Л. Солсо. – СПб. : Питер, 2006. – 589 с.
12. Тихомиров О. К., Клочко В. Е. Регуляция мыслительной деятельности // Вопр. психол. – 1980. – № 5. – С. 23–31.
13. Халперн Д. Психология критического мышления / Д. Халперн. – СПб: Издательство “Питер”, 2000. – 512с.
14. Юнг К. Г. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству / К. Г. Юнг // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – С. 214-231

В статье охарактеризованы лингвокогнитивные факторы, влияющие на метафорический динамизм. Установлено, что основными когнитивными процессами, которые определяют метафорический динамизм, являются ощущение, восприятие, воображение и мышление. Доказано, что стимулируют метафорический динамизм также эмоции. Описана также роль архетипов в метафоризационных процессах. К лингвистическим факторам, которые делают возможным метафорический динамизм, отнесено дескриптивность и семантическое нерасчлененность идентифицирующей лексики, а также связь метафоры с позицией предиката.

Ключевые слова: метафора, метафорический динамизм, когнитивные процессы, лингвистические факторы.

The article characterizes linguo-cognitive factors exerting influence upon metaphoric dynamism. It has established that the major cognitive processes determining metaphoric dynamism are senses, perception, imagination and thought. The research has also proven that emotions stimulate metaphoric dynamism. The role of archetypes in metaphORIZATION processes is described. Attributed to linguistic agents making metaphorical dynamism possible are descriptiveness and semantic indivisibility of certain vocabulary, as well as the connection of metaphor with the position of predicate.

Key words: metaphor, metaphorical dynamism, cognitive processes, linguistic agents.